



Білорусько-російське прикордоння. До питання про мовну самосвідомість

Ольга Коновалова

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 124-134.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Ольга Коновалова (Санкт-Петербург)

БІЛОРУСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ. ДО ПИТАННЯ ПРО МОВНУ САМОСВІДОМІСТЬ

Наприкінці ХХ – напочатку ХХІ століття карта Європи зазнала змін. Якщо після розпаду Радянського Союзу з'явилися нові державні кордони, то між країнами, що вступили до Європейського Союзу, кордони стираються, і паралельно зміцнюються кордони з країнами, які не є членами цього об'єднання. Наприклад, з одного боку, кордони, змінюючись, перехреснують карту регіонів, і регіональні спільноти, всередині яких уже склалися певні зв'язки, опиняються в різних державах. З іншого боку, стирання кордонів утворює нові спільноти. Таким чином, у результаті зміни кордонів формуються нові реальності, в рамках яких відбувається процес становлення нових ідентичностей.

Розпад СРСР і утворення ЄС призвели до зміни державних кордонів (точніше, до зміни якості кордонів) Білорусі, що, зокрема, стало поштовхом до всебічного (міждисциплінарного) дослідження її прикордонних територій. Вивченню білорусько-російського прикордоння була присвячена експедиція в Могильовську область (околиці міста Горки), організована в липні 2004 року, матеріали якої використано для написання цієї статті¹.

Процеси зміни кордонів викликають в останні десятиліття зростаючий інтерес соціологів, філологів, істориків, етнологів та антропологів до вивчення прикордоння, під яким маємо на увазі регіон, що історично склався, *на території якого відбувається взаємовплив різних народів (етнічних груп), їхніх культур, мов, релігій і світоглядів*². Виходячи з цього, прикордоння можна визначити як місце формування *нової людини, людини прикордоння, її культури, мови, релігії та мислення*³. У цьому сенсі прикордоння тісно пов'язане з *локальністю*, що визначається сучасними соціологами і антропологами (наприклад, Рохом Сулимою, Павлом Старостою)

як «єдиний (інтегральний) світогляд, властивий для всіх членів будь-якої спільноти»⁴. Таким чином, поняття *прикордоння*, як і поняття *локальності*, виявляється більше пов'язаним не з територіальністю, а зі сферою «ідеї», тобто «люди прикордоння» поділяють певну спільну ідею, спільний світогляд, які впливають на побудову їхньої ідентичності. Ідеї та світогляд при цьому не залишаються незмінними у часі. Вони можуть змінюватися залежно від політичної, економічної, соціальної або будь-якої іншої ситуації. За визначенням Фредеріка Барта, ідентичність також не є постійною категорією, вона визначається ситуативно і піддається змінам. Для формування ідентичності необхідна наявність «іншого»; усвідомлення своєї ідентичності (identity) відбувається через одночасне приписування собі й іншим набору певних культурних, мовних, релігійних та інших рис⁵.

Під час польових досліджень особливу увагу було звернено на мовну ситуацію у цьому регіоні. Нашою метою було виявлення ролі мови у формуванні ідентичності. Дослідження мовної самосвідомості базується на думці інформантів стосовно того чи іншого мовного варіанта чи мови, які існують на певній території або з якими жителям регіону доводиться стикатися у повсякденному житті. Акцент ставився на місцевих назвах і принципах розрізнення різних мов і мовних варіантів. Головне завдання дослідження полягало у тому, щоб зрозуміти, як самі жителі прикордоння інтерпретують мовну ситуацію, що склалася в цьому регіоні, як вони визначають і оцінюють свій ідіом.

При визначенні місцевого ідіому більшість інформантів у першу чергу говорила про те, що їхня мова – білоруська. Однак таке твердження ніколи не залишалося без подальших пояснень. Усі дефініції, які використовували наші інформанти для позначення свого ідіому, містили в собі ознаку «змішаності»: білорусько-російська, російсько-білоруська (зустрічалося значно рідше); ні російська, ні білоруська; змішана; мішанка та ін. Інформанти також відмічали, що їхня «змішана» мова все-таки ближча до білоруської мови, ніж до російської:

– *Наш язык – белорусский, чисто белорусский, но мы его не используем, чисто белорусский. Мы мешаные (...) у нас язык такой «туды – сюды». Русский и белорусский. Больше, конечно, белорусский наш язык.* (76, ж., Рясно).

– *Белорусский наш язык. А мы не знаем, на какой мове мы тут говорим (сміється), говорим и все. На своей. Смешанная. Русская, ти белорусская.* (70, ж, Красуліно)

I: *А родной язык у вас какой?*

– *Белорусский. А мы... слово белорусское пишнем куды – нибудь, куды русское. У нас тут в основном разговор не чисто белорусский. Мешанный. (65, ч, Рясно).*

Свій «змішаний» ідіом інформанти протиставляють «чистій» білоруській мові, яка, на їхню думку, навряд чи використовується в реальній комунікації, а якщо і використовується, то в Західній Білорусі, ближче до Польщі. Така мова, як стверджують жителі білорусько-російського прикордоння, більше схожа на польську мову, і вона їм не дуже зрозуміла (в основному на рівні лексики)⁶. Також, на думку наших інформантів, «чистою» білоруською мовою говорять тільки вчителі, її можна знайти в газетах або почути по радіо чи по телебаченню⁷. Але ця «чиста» білоруська мова засобів масової інформації та сфери освіти, як стверджують наші співрозмовники, їм абсолютно незрозуміла, на відміну від тієї «чистої» білоруської мови, якою розмовляють в західних регіонах країни:

I: *А тот диалект, на котором вы говорите, он больше похож на русский или на белорусский?*

– *На белорусский, конечно. Но чисто белорусскую – я не знаю такую. Почти не говорим.*

I: *А радио вы на русском или на белорусском слушаете?*

– *Да, и понимаешь и по том, и по том. А вот школьники сейчас белорусские такие слова учат, что не понимаешь, я не знаю такую. Я скоко жила, не чула. Это в Западной Беларуси, как в польском. (69, ж, Кра-суліно).*

– *Ну так есть специальный чисто белорусский язык. Ну так чисто белорусский язык он тяжелый.*

I: *А что такое «чисто белорусский язык»?*

– *Ну как человек по-белоруску разговаривает, так тяжело.*

I: *А где говорят на «чисто белорусском языке»?*

– *У газетах только. И за Минском там говорят на чистом белорусском языке. Ну там уже ничаю не поймешь. Чистый белорусский язык. Ничаю не поймешь (76, Ж, Рясно).*

Ідіолект, яким користуються наші інформанти, визначався також як «свій», «простий», «сілський», на протигагу російській мові як мові «міській», «офіційній»⁸.

I: *А на каком языке вы разговариваете?*

– Смешанный: русский и белорусский. Там в Калуге я разговариваю на русском языке, а сюда приезжаю и ... забываю, што я на русском языке могу разговаривать. По-деревенски говорю тут (45, ж, Нестерево).

І: А в Минске у вас кто-нибудь живет?

– Внучка.

І: А на каком языке она разговаривает?

– В основном русский язык. Трошку по-городскому разговариваеть.

І: А как это «по-городскому»?

– Ну як? (Сміється) По-городскому, не так, як я. Ну, разговор отличается. И хлопец вот из армии пришел. Разговаривает – я все понимаю, и он понимает. (77, ч, Нестерево).

Таким чином, місцевий ідіом, на думку наших інформантів, утворився шляхом змішування білоруської та російської мов, при цьому він більше білоруський, аніж російський. Це «своя» мова, котра відрізняється від «чистої» білоруської, і це мова «сільська» на противагу російській мові, мові «міській».

Під час польових досліджень ми також намагалися з'ясувати ставлення місцевого населення до свого ідіому і до нормативної російської та білоруської мов.

Російська мова, про що говорилося вище, оцінюється респондентами як «міська», «офіційна». Це мова «не своя», оскільки «своею» мовою є «змішана» але і не «чужа», тому що вона цілком зрозуміла нашим інформантам. До того ж російська мова зрозуміліша за білоруську.

– А русский легче он читается (...) Температура паветра у Гродна... А по-руску там будет «т'е», «т'емп'ература» – и нам так легче (76, ж, Рясно).

– По-русски мне легче читать (65, ч., Рясно).

І: А чем русский от белорусского отличается?

– Ну, там такие слова, которые можешь не знать. Вот «панчога» – это у нас «чулок» по-русски. Просто мы белорусы не можем его знать, это слово. Чулок говорим (76, ж, Рясно).

Думка респондентів з приводу того, що російська мова для них легша, ніж білоруська, підтвердилася на практиці. Деяким нашим інформантам було запропоновано прочитати уривки з газетних статей, написаних поросійськи і по-білоруськи, а потім перекласти білоруський текст російською мовою і, відповідно, російський текст білоруською. У всіх цих випадках вільніше було прочитано текст російською мовою, при цьому часто

відбувалося зісковзування у вимові: фонетичні норми російської мови підмінялись білоруськими. Зокрема, з'являлось «ґ» замість «г», твердий приголосний замість м'якого, голосні вимовляли більш відкрито тощо. Текст білоруською мовою читався не так вільно, часто навіть по складах. Під час перекладу білоруський текст перекладався російською мовою без будь-яких зусиль, а від перекладу російської мови білоруською респонденти, як правило, відмовлялися («С *белорусскою* троху *ложчей*») (65, ч., Рясно).

Оцінку російської мови як легшої порівняно з білоруською мовою багато в чому можна пояснити більшою поширеністю російської мови в засобах масової інформації і в сфері освіти. Російська мова виявляється звичнішою для наших респондентів з тієї причини, що вони частіше стикаються з нею у повсякденному житті. Оцінка білоруської мови як мови «незрозумілої», якою розмовляють у Західній Білорусі, може свідчити про те, що її престиж нижчий, аніж російської мови. Оцінка російської мови як «легшої», «більше розповсюдженої», «звичної», «міської» також дозволяє зробити висновок про більший престиж російської мови порівняно з білоруською. Наші респонденти, однак, ніколи не повідомляли експліцитно про більший престиж російської мови. На емоційному рівні, навпаки, білоруську мову як мову «свою» («У нас своя нація, свой язык – *белорусский*») оцінювали, як мову красивішу, ніж російська:

– Я люблю, *когда по-белорусску разговаривают* Я вот в санатории был за Бобруйском, так там *женщины разговаривала по-белорусску*. И я просил ее – *говори, говори, говори...* Мне очень нравится.

І: *Больше, чем русский?*

– *Больше, да...* (65, ч., Рясно)

Разом із тим білоруську мову оцінюють як мову «важку», «незрозумілу», про що йшлося вище. «Чиста» білоруська мова, на думку наших інформантів, схожа на польську. Це мова, якою говорять у Західній Білорусі, це мова «*західників*», «*католиків*»⁹.

Слід також відзначити, що білоруську мову наші респонденти не оцінювали як мову «сільську». Якщо розглянути всі висловлювання відносно того, де якою мовою розмовляють, то уявлювана нашими інформантами карта поширення мов буде мати такий вигляд: у Москві й у Мінську (а також в інших великих містах) говорять російською мовою, у Західній Білорусі (за Мінськом, ближче до Польщі) говорять білоруською мовою, а в селах («*в вёсках*»), зокрема й на досліджуваному прикордонні, включаючи Смоленську область, розмовляють «*як мы*».

– А у смоленцев разувор тоже не чисто русский. Так як мы. Паруют и все!

I. А в Москве так же говорят?

– Не, в Москве на чисто русском уворять. (76, ж., Рясно).

– Там у Смоленичыне так само, як и мы. Так и уворяють, як и мы. (70, ж., Нестерево).

Наші інформанти ніколи не відгукувались негативно про свою «змішану» мову. Іноді вони зізнавались, що їм доводилось чути, що «смешанная мова – дреная», але з такою позицією не погоджувались і обговорення цього питання, як правило, уникали. Однак, спостерігаючи за тим, як жителі прикордоння говорили про свою «змішану» мову, можна зробити висновок про те, що за шкалою престижності вона займає нижню позицію, тобто оцінюється як менш престижна порівняно з російською і білоруською мовами.

– Ай, у нас язык такой «туды-сюды». (76, ж., Красуліно).

– А ... мы мешанки (сміється). (80, ж., Рясно).

I: На каком языке ты говоришь?

– На белорусском...

I: На чистом белорусском или...

– Нет, не на чистом ... Смесь какая-то (16, ч., Красуліно).

– Черт ведает, якая ўета мова, уворим и усе.

Назви, які використовуються при опису місцевого ідіому, також вказують на низький престиж «змішаної» мови: «туды-сюды», «ниязкий», «всё мешано, каша», «не разберешь», «деревенский» та ін.

Таким чином, за шкалою престижності верхню позицію займає російська мова, як «городская», «понятная» «распространенная». Білоруська мова близька респондентам на емоційному рівні. З практичної точки зору (як засіб комунікації) її, скоріше, не розглядають. Найнижчу позицію займає місцевий ідіом («деревенский», «смешанный»), який є реальним засобом комунікації в цьому регіоні.

Незважаючи на те, що більшість респондентів указували на труднощі в розумінні білоруської мови, якою розмовляють у Західній Білорусі, загалом, як показали наші дослідження, можна відзначити досить високий рівень пасивного володіння білоруською мовою. У ході наших спостережень ми з'ясували, що на пасивному рівні частина інформантів однаковою мірою володіють як російською, так і білоруською мовами. Для визначення такої ситуації ми пропонуємо вживати термін *пасивний білінгвізм*. Самі

респонденти також зізнавались, що «а нам все равно. Мы и то, и то знаем» (76, ж., Рясно). Однак, як показали дослідження, активно вони не можуть використовувати ні одну, ні другу мови, у чому зізнавались респонденти старшого покоління. Респонденти молодшого (9–20 років) і, частково, середнього покоління (до 50 років) у більшості випадків стверджували, що можуть не тільки розрізняти російську і білоруську мови, але й говорити ними окремо (*Могу отдельно. Но зачем?* – 16, ч., Красуліно). На практиці, однак, такі твердження не підтвердилися. Окрім цього, слід відзначити, що можливість активно використовувати окремо російську і, рідше, білоруську мови висловлювали лише ті респонденти, чий контакт не обмежувався досліджуванним регіоном (респондент часто виїздить до міста, вчиться, працює у місті тощо):

– (...) Там, в Калуге, я разговариваю на русском языке, а сюда приезжаю и... забываю, што я на русском языке могу разговаривать. По-деревенски говорю тут. (45, ж., Нестерево).

Певна категорія населення (як правило, ті, хто закінчив більше ніж 4 класи) здатна відрізнити російську мову від білоруської. Респонденти вказували насамперед на різницю в лексиці:

– Вот по-белорусску «бульба» зовется, а в России «картошка». Это самое такое первое слово. Ну чяхо еще? Мало чяхо там отделяется. (Читае прогноз погоди білоруською мовою і коментує). Чекаецца, а по-русску «будет», (...) надвор'е, а там «погода», (...) навальніцы – «урза». (76, ж., Рясно).

Також помічено різницю у фонетичному складі російської і білоруської мов:

І: А как вас зовут?

– Беззубенко Валерий Кириллович. А по-белорусску «Валерый Кырылович» (сміється). (65, ч., Рясно).

– А вот я по отчеству «Яхороўна», а по-русски – «Егоровна». А «Антонина» и «Купцова» – по-русский, и по-белорусский – все равно. А отчество, видишь... (76, ж., Рясно).

Усі респонденти, зокрема й ті, хто на слух не розрізняв російську, білоруську мови і свій «змішаний» варіант (про них ми будемо говорити нижче), указували на різницю в графіці та орфографії двох мов:

– Може, пишется не так, а так оно не отделяется. У нас «и» – с точечкой только, и «у», краткое «у», а у России «у» краткого нету. Много

букв заменяет Россия другими. У нас «ц», а там уже «ть» (77, ч., Красуліно).

До цього моменту мова йшла тільки про ті випадки, коли інформанти усвідомлювали різницю між російською, білоруською мовами та місцевим ідіомом. Точніше, респонденти могли відрізнити на слух російську і білоруську мови.

I: *А русский и белорусский языки – они чем-то отличаются?*

– *Конечно, отличаются.*

I: *А чем?*

– *Ну, во-первых, – разговор. (65, ч., Рясно).*

I: *А мы с вами на каком языке разговариваем?*

– *На русском, конечно.*

I: *А как вы узнали?*

– *Ну так оттенки такие... (76, ж., Рясно).*

– *(до інтерв'юера, який говорить білоруською мовою). У вас чисто белорусский язык.*

I (питання російськомовного інтерв'юера): *А у меня?*

– *А у вас русский.*

I: *А как вы определили, что Мирослав (білоруськомовний інтерв'юер) по-белорусски говорит?*

– *Я слышу. Ну в школе учил я белорусский. До войны четыре класса кончил, и началась война. (77, ч., Красуліно).*

Іншу частину наших інформантів представлено людьми менш освіченими (1–2 класи) і тими, хто ніколи не виїздив за межі цього регіону (а іноді й свого села). Характерною особливістю такої групи є те, що її члени не розрізняють на слух російську, білоруську мови і «змішаний» варіант:

I: *А в России как говорят?*

– *И так само ховорять, як и мы. Нехрамотная я, не знаю (70, ж., Нестерево).*

I: *А русский язык вы знаете ?*

– *Я один класс кончила.*

I: *А понимаете по-русски?*

– *Да не, не разбираю я...*

I: *А по-белорусски?*

– *А я не знаю, який язык. Разхувариваем и усе.*

I: *А телевизионные программы на каком языке смотрите?*

– А я беларусский включаю – хляжу, русский включаю – хляжу... Я не разбираюсь. Одинаково все. (70, ж., Красуліно).

I: А на каком языке Путин разговаривает?

– В Москве – по-русску, а как в Минск приезжает, то по-белорусску. (78, ж., Староселе).

– У нас один общий язык, но можно записать по-разному. (75, ж., Староселе).

Для цієї категорії інформантів відсутній поділ на російську, білоруську мови і «змішаний» варіант. Для них це своєрідні наліпки, назви «ззовні». На думку таких респондентів: «В России говорят так же», «Поле Чудес – по-нашему», тобто російська, білоруська мови і місцевий ідіом належать до однієї спільної системи «змішаної» мови. Таке припущення підтверджують і наші спостереження за мовною поведінкою інформантів. Скажімо, у відповідь на питання, в якому містилась лексема російської мови, могло бути використане білоруське слово з тим самим значенням, і навпаки. Також в одному з висловлювань респондента могли міститися російські і білоруські слова, що мають одне й те саме значення:

I: На каком языке вы говорите?

– Мова у нас мешаная. (70, ж., Красуліно).

– Колхоз працуе, работают люди (...). А у свята хто буде делать? Свята признають. Як ужо праздники, то никто не работает. (76, ж., Нестерево).

Слід відзначити, що у мові респондентів, які пасивно володіють двома комунікативними системами, також можна знайти приклади синонімічного використання російських і білоруських лексем, і не завжди респондент може встановити, до якої з двох систем належить така лексема, що свідчить про «змішаність» місцевого ідіому, який є єдиним реальним засобом комунікації у досліджуваному регіоні:

– В местном диалекте бывают такие слова, что мы просто не знаем таких слова. Ни то оно русское, ни то белорусское, ни то... кто знает... (65, ч., Рясно).

Жителі сіл, розташованих на білорусько-російському прикордонні, часто не замислюються над тим, що російська і білоруська – це різні мови. Те, що їхні мови схожі одна на одну, полегшує процес їх змішування, часто не усвідомлюваного тими, хто користується таким «змішаним» ідіомом. Таким чином, опозиція «російська мова» – «білоруська мова» на білорусько-російському прикордонні не є домінантною. Скоріше, як нам здається, слід

говорити про дві інші опозиції. Перша з них: «змішаний» ідіом, з одного боку, і «чиста» білоруська мова, з іншого боку. Друга опозиція: «сільська» («своя», «змішана») мова і мова «міська» (російська мова). Місцевий «змішаний» ідіом, який є єдиним засобом комунікації у цьому регіоні, утворюється шляхом змішування російської і білоруської мов, причому таке змішування не має регулярного характеру, в результаті чого не відбувається утворення єдиного коду «змішаної» мови.

¹ Організатором польових досліджень є Міжнародна гуманітарна школа при Центрі досліджень над античною традицією (Варшавський університет). Дослідження відбувалися в рамках п'ятирічної програми «Білорусь і її прикордоння: історія, культура, мова». У статті використано матеріали, зібрані групою учасників проекту (понад 50 інтерв'ю). У тому випадку, коли автор статті є інтерв'юєром, після прочитаного фрагмента вказано вік, стать співрозмовника і місце проведення інтерв'ю. В інших випадках використано матеріали колег, які були представлені на обговореннях результатів польових робіт. (При цитуванні використано принцип транслітерації). В основному респодентами є представники старшого покоління (50–80 років), інші вікові категорії представлено менше. Така вибірка зумовлена демографічною ситуацією в цьому регіоні.

² Визначенню прикордоння присвячено, наприклад, такі роботи: Sadowski A. *Socjologia pogranicza // Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej* / red. A. Sadowski. Białystok, 1995. Babiński G. *Pogranicze etniczne, pogranicze kulturowe, peryferie. Szkic wstępny problematyki // Pogranicze. Studia społeczne. T. IV* / Pod red. Sadowskiego. Białystok, 1994. Див. також збірник *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa* / Pod red. Nititorowicz. Białystok, 1995. Smułkowa E. *Uwagi do metody badań nad leksyką gwarową pogranicza językowego // Studia nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo* / Pod red. E. Smułkowej i I. Maryniakowej. Warszawa, 1984. S. 46–47.

³ Див.: Sadowski A. *Pogranicze i tożsamość narodowa mieszkańców pograniczy // Tożsamość narodowa młodzieży na pograniczach* / red. Z. Jasiński, A. Kozłowska. Opole, 1997. S. 45–46.

⁴ Sulima R. *Głosy tradycji*. Warszawa, 2001. S. 130.

⁵ Barth F. *Ethnic Groups and Boundaries // Theories of Ethnicity: A Classical Reader* / Ed. by W. Sollors. NY: New York Univ. Press, 1996. – P. 294–325.

⁶ Така думка, як ми вважаємо, могла з'явитися у результаті того, що контакти наших респондентів у більшості випадків не виходять за рамки цього регіону, і, отже, наші респонденти користуються інформацією «із других рук» (розповіді родичів, сусідів, радіо- і телепередачі). Крім цього, у західній частині Білорусі значно краще збереглися діалекти білоруської мови, у той час як на білорусько-російському прикордонні місцеві діалекти зазнають сильного впливу російської мови.

⁷ На цю тему див.: Radzik R. Język jako wyznacznik tożsamości Białorusinów // Język a tożsamość na pograniczu kultur / Pod red. E. Smułkowej i A. Engelking. Białystok, 2000. S. 71–82. Smułkowa E. Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego? // Język a tożsamość na pograniczu kultur / Pod red. E. Smułkowej i A. Engelking. Białystok, 2000. S. 90–100.

⁸ Там само.

⁹ Про ототожнення термінів «поляк» і «католик» див: Engelking A. Jak katolik? To Polak. Co to znaczy? Wstępne wnioski z badań terenowych na Białorusi // Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej / Pod red. A. Sadowskiego. Białystok, 1995. S. 138–146.

(Переклад з російської В. Ф. Максименка)